

Філіп БУТРИ

ДЕХРИСТІЯНІЗАЦІЯ
ДОБИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
ТА РЕХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ФРАНЦІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

Вступ

Упродовж періоду з осені 1793 до весни 1795 років Французька республіка покінчує з католицизмом, тобто зі старою "релігією короля та королівства", яку мав сповідувати кожний француз, але не тільки з нею, а й з будь-якою іншою релігією, що відтепер ототожнювалася із "фанатизмом" та "забобонами": усі культові споруди - церкви, храми та синагоги - припинили свою діяльність, їхні приміщення деякі просто зруйновані; реліквії, картини та ікони, статуї Діви Марії та святих, а також різноманітне літургійне устаткування було розпорошене, деякі з них - спалені; вироби з дорогоцінних металів були конфісковані й відправлені на переплавку: служителі культу мали повернути властям "грамоти священнослужителя" і зректися будь-якої духовної влади; більшість із них повертаються у свої сім'ї; окремі священнослужителі-католики одружуються за власним бажанням чи із примусу; інші стають віровідступниками й починають боротися проти своїх колишніх вірувань, найнепокірніших кинуто до в'язниці або страчено.

Революційна Франція є, отже, першим у новітній історії прикладом нації та народу, які, за допомогою власного уряду, рвуть зв'язок із традиційною релігією та з віруваннями взагалі, відмовляючись від значної частини свого минулого, своєї історії та своєї культурної, інтелектуальної та мистецької спадщини. Європі доведеться чекати тільки більшовицької революції 1917 року та її наслідків, щоб побачити запровадження подібної політики, але, звичайно, за інших обставин та умов, вартих порівняння як у тому, що стосується реалізаторів і жертв, слів і дій, так і наслідків у короткому, середньому та тривалому періодах цієї волюнтаристської політики дехристиянізації.

Суттєва відмінність існує в цьому відношенні між Францією та Україною. У Франції революційна дехристиянізація в її найрадикальнішій та жорсткій фазі тривала всього півтора року, щоб у наступні роки прибрати вигляду окремих переслідувань, аж до державного перевороту Наполеона Бонапарта 18 брюмера 8-го року (9 листопада 1799 року), який відновлює на практиці, а згодом закріплює юридично свободу релігії та віросповідання. В Україні, згідно з розвитком історичних подій, які, безперечно, заслуговують на пильну увагу істориків, криза, що розпочалася 1917 року, тривала в різних формах до початку 90-х років, тобто протягом близько семи десятиріч. Як зазначає історик Фернан Бродель, з одного боку, дехристиянізація є інтенсивним і жорстким спалахом певної події, що відбувається в короткий проміжок часу, з другого боку - дехристиянізація впливає на життя окремих осіб, суспільства в цілому і, зокрема, на сім'ю і може тривати протягом цілого століття.

Моя лекція складається з трьох частин: спочатку я коротко розповім про те, що собою являла революційна дехристиянізація; потім опишу процес рехристиянізації у французькому суспільстві упродовж XIX століття; нарешті, спробуємо зрозуміти, яким чином у Франції відбулося відновлення статусу віруючого через розмаїття різних конфесій та шляхом відділення Церкви від держави.

1. Революційна дехристиянізація

Теоретично *принцип свободи віросповідань ніколи не заперечувався* протягом періоду диктатури монтаньярів (або "Терору").

На практиці реалізація монтаньярської диктатури ставить "на порядок денний Терор". Сама дехристиянізація відбувається *на місцевому рівні*: декрет від 16 брюмера 2-го року (6 листопада 1793 року) визнає за комунами право відмовлятися від культу. Із фрімера 2-го року (23 листопада 1793 року) в Парижі закриваються всі культові установи. Поступове закриття культових установ по всій Франції триває до зими 1794 року - під спільним тиском представників революційного уряду на місцях, народних товариств та наглядових комітетів, муніципальних властей і, подекуди, населення (зустрічаючи, однак, певний опір, особливо в деяких районах, зокрема, з боку жіноцтва).

"Негативна" та "позитивна" дехристиянізація

Згідно з працями Мішеля Вовеля, ми розрізняємо "негативну" дехристиянізацію (руйнівницю старовинних форм релігії) та

"позитивну" дехристиянізацію (засновницю нових культів і нових ритуалів, народжених революцією).

У "негативній" дехристиянізації виділяють такі моменти:

- закриття релігійних установ, продаж каплиць, монастирів, храмів і святилищ;
- руйнація й переплавлення реліквій, статуй, літургійного та церковного устаткування;
- вимога повернення державі "грамот священнослужителя";
- добровільне чи примусове зречення служителів культу;
- спонукання до шлюбу, інколи насильницьке, колишніх священнослужителів-католиків;
- висилання, арешт, ув'язнення, депортація або страта священників (понад тисяча осіб).

У "позитивній" дехристиянізації зазначають такі моменти:

- запровадження нового календаря, побудованого на декадах (перенесення неділі на десятий день декретом від 20 жовтня 1793 року, що виключає відпочинок у неділю, тобто *День Господа*) і який є цілком світським;
- запровадження нових культів (культ Розуму з осені 1793 року; культ Вищої Істоти, затверджений декретом за ініціативи Робесп'єра (декрет від 18 флореала 2-го року (7 травня 1794 року), який проголошує: "французький народ визнає існування Вищої Істоти, а також безсмертя душі"; урочисте свято 20 преріала 2-го року (8 червня 1794 року), всіляко підтримуваних та заохочуваних Республікою);
- поява нової етики та світських форм святості (республіканський катехізис, громадянські літургії, революційні свята, культ мучеників Революції).

Після повалення Робесп'єра, ця політика перетворюється на те, що історики називають "першим відокремленням Церкви від держави". Відтепер ні держава, ні комуни не виділятимуть ніяких коштів на будь-які культу. Цей режим відокремлення триватиме з осені 1794 року до весни 1802 року. Він спирається на заходи "поліції культів", які дуже обмежують католиків у правах, наслідком чого стануть нові переслідування, починаючи з літа 1797 року.

Залишається пригадати сучасні тлумачення революційної дехристиянізації. Протягом двох століть вони жили пристрасті.

що вирували навколо спогадів про Французьку революцію. У спрощеному вигляді дебати істориків були зосереджені на трьох великих темах:

процеси секуляризації дореволюційного періоду: аналіз різних аспектів релігійного життя (причащення та сповіді віруючих, додержання рекомендацій Церкви, посвячення в сан священників, набір священнослужителів та черниць, видання релігійної літератури) дозволяє виявити байдужість віруючих у тій чи тій формі та певний занепад практики релігії, що спостерігаються до революції. У деяких регіонах та середовищах революційна дехристиянізація прискорила вже існуючі процеси: в Парижі у 80-і роки XVIII століття лише половина населення святкує Великдень.

Просвітництво: філософія доби Просвітництва, яка виступала з критикою традицій, зокрема релігійних, була домінуючою в історії думок XVIII століття у Франції: на неї посилається більшість тих, хто здійснював революцію. Чи було Просвітництво за своєю суттю антихристиянським? З одного боку, воно розповсюджувало деякі вимоги католицької реформації, радикалізуючи їх, а також сприяло розвитку католицького просвітництва, яке ставить мораль вище за релігію; з іншого боку, головними його речниками виступали деїсти (Вольтер, Руссо), або в меншій мірі - матеріалісти чи атеїсти (Дідро, Дольбах, Гельвецій, Кондорсе); але всі вони вороже ставилися до участі Церкви у здійсненні політичної влади.

Революційна жорстокість: дехристиянізація 2-го року насаджувалася насильницьким шляхом у режимі політичної диктатури; вона здійснювалася активістами на місцях і користувалася підтримкою адміністративних органів; носила нищівний характер, подекуди супроводжувалася вбивствами. У чому витoki жорстокості, якою відзначилася Французька революція? Чи була вона спонтанною? Наскільки глибоко вона проросла?

2. Рехристиянізація Франції у XIX столітті

Рехристиянізація Франції здійснювалася не як комплексна політика: церкви були дуже ослаблені, розрізнені й занадто залежали від держави, щоб чітко розробити план розвитку; державна політика щодо них була аж надто ненадійною й часто змінюваною, що не дозволяло створити спільну стратегію. Отже, тільки історик може сьогодні відтворити цей процес в усіх його аспектах: юридичних, інституційних, матеріальних, культурних, духовних та інтелектуальних.

ДЕХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ДОБИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ...

Юридичний аспект рехристиянізації є основним: 1800 року церкви не мають ніякого статусу у французькому суспільстві; майно галіканської Церкви було націоналізоване 1789 року: священники більше не одержують винагороди, починаючи з осені 1793 року й утримуються за рахунок віруючих; абатства, жіночі та чоловічі монастирі, а також каплиці продано приватним особам; вижити вдається лише парафіяльним церквам, але їхня діяльність здійснюється під пильним наглядом державних органів, так само як і діяльність протестантських храмів; нарешті з 1790 року, дві церкви сперечаються за віруючих католиків: конституційна Церква, яка вважає себе єдино патріотичною та національною, під духовним керівництвом абата Грегуара, колишнього депутата установчої Асамблеї та Конвенту; і Церква, що залишилася вірною Риму та Папі, чий єпископи у більшості своїй перебували за кордоном, а священники - пішли у підпілля, або ж були страчені.

Програма Бонапарта має на меті завершення революції, її стабілізацію шляхом повернення до порядку. Бонапарт був вихований в душі католицизму, як і в будь-якого корсиканця, його мати була глибоко віруючою жінкою, а дядько був кюре, якого він згодом зробить єпископом і кардиналом; водночас, він - офіцер артилерії, послідовник філософії Просвітництва (захоплювався Руссо), що перейшов на бік революції. Його релігійна реформа була справді політикою. Він сповнений зневаги до "попів" і ненавидить "монахів". Людина дії та порядку, він відстоює утилітаристську концепцію щодо релігії: народу потрібна релігія; релігія, яка зміцнюватиме сімейні засади, звичаї та суспільство в цілому; проте, держава повинна бути домінуючою й тримати Церкву під контролем. Його програма базується на трьох принципах: відновлення релігійних культів; контроль релігійних культів; затвердження свободи віросповідання.

Ця політика увійшла в історію під назвою "конкордатна система" або "система визнаних культів". Із метою відновлення католицизму Бонапарт веде переговори з новообраним Папою Пієм VII і підписує з ним, після восьми місяців доволі важких дискусій, конкордат 1801 року. Цей короткий текст (преамбула та сімнадцять статей) є фундаментальним, бо залишатиметься в силі протягом цілого століття, до прийняття Закону про відокремлення 1905 року. Він містить чотири головні положення:

- папський престол погоджується з тим, що католицизм припиняє бути у Франції, як при старому режимі, державною релігією. У

преамбулі визнається, що "апостольська римо-католицька релігія - є релігією переважної більшості громадян Франції. Католицизм є тепер лише "релігією переважної більшості громадян Франції": формулювання, що відноситься радше до статистики, аніж до права, і зводить фактичне положення католицької релігії до кількості її віруючих, які відтепер є "громадянами".

• Католицька Церква повертає собі велику частину колишніх прав та автономії. Стаття 1 відновлює свободу та публічність сповідання католицької віри. Стаття 12 надає єпископам "для потреб культу всі архієпископські, парафіяльні та інші церковні споруди, які не були відчужені". За єпископами визнається право створення кафедрального капітулу або семінарії (стаття 11). Фінансова ситуація конкордатної церкви, нарешті, остаточно вирішується: відшкодування відбувається за рахунок майна колишньої галіканської церкви. Конкордат визнає за власниками повне право на відчужене церковне майно (стаття 13) "з метою забезпечення миру та успішного відродження католицької віри. Натомість, держава бере на себе утримання духовенства (стаття 14), яке відтепер одержуватиме заробітну плату. Католицька Церква може сподіватися на відтворення своєї спадщини за допомогою "фондів" (стаття 15).

• Стосунки між церквою та державою регулюються так само, як і до революції: згідно з Болонським конкордатом (1516 року), уряд призначає нових єпископів, яких наділяє духовними правами Папа. Ці положення скасовують давню організацію галіканської церкви, а також організацію нової конституційної церкви: всі єпископи повинні піти у відставку; нові будуть призначені за спільною згодою уряду Бонапарта й папського престолу.

• Католицька Церква є цілком підконтрольною державі. Держава виплачує винагороду єпископам та священикам, а також утримує в належному стані культові споруди. Єпископи та священики повинні складати присягу уряду. У пізнішому тексті, нав'язаному державою без погодження з Римом - "нормативні статті католицького віросповідання" - держава ще раз наголошує на підконтрольності Церкви: Папа не має права безпосередньо спілкуватися з єпископами або з віруючими без відповідного дозволу уряду; суперечки між державними органами, віруючими та духовенством вирішуються виключно державними судами; єпископи не мають права проводити зібрання або залишати свої єпархії без дозволу уряду; цивільний шлюб повинен укладатися до вінчання; викладання в семінаріях контролюється державою тощо.

Попри свою певну невизначеність, конкордат отримав вдячні відгуки з боку католиків Франції. 8 квітня 1802 року (закон від 18 жерміналя 10-го року), конкордат набуває сили закону Республіки разом із законом, який реорганізує обидві протестантські церкви - лютеранську ("євангелістську") в Ельзасі та кальвіністську ("реформаторську"). Нова організація культів сприяє становленню релігійного плюралізму (організація культу ізраїлітів 1808 року). 18 квітня 1802 року, на Великдень, конкордат набуває чинності, про що радісно сповіщають дзвони Собору Паризької Богоматері.

В інституційному плані рехристианізація відбувалася шляхом відтворення закладів Католицької Церкви на рівні парафій, чорного та білого духовенства, як серед жінок, так і серед чоловіків.

Створення конкордатних парафій (духовенство яких утримується за рахунок держави) здійснюється, починаючи з 1802 року, шляхом домовленості між префектом та єпископом за доволі важких фінансових умов. 1814 року нараховується 29 тисяч парафій на 36 тисяч комун; у 29 тисячах створених парафій, за даними 1826 року, 16% є вакантними через брак священників. ХІХ століття відзначається значними зусиллями у плані створення парафій у межах конкордату (близько 5 тисяч із них утворилися в період 1815 - 1875 років). 1875 року нараховується 35 тисяч парафій на 36 тисяч комун, тобто майже один кюре на село: один священник перебуває постійно на місці для виконання церковних треб, викладання катехізису та проведення меси.

Парафіяльний священник або "священник, який живе серед мирян" є ключовим елементом католицької пасторалі. До революції 1789 року у Франції нараховувалося 60 тисяч таких священників; 1820 року їхня кількість становить лише 35 тисяч (з яких 40% у віці, в основному 60 років). Масовий приплив нових служителів культу відбувається в роки Реставрації: частка тих, кому за шістьдесят, зменшується із 40% до 11% у 1840 році; загальна кількість священників у 1870 році становить 56 тисяч (із них 44 тисячі працюють у парафіях), їх близько 50 тисяч напередодні війни (20% із них мають шістьдесят років), тобто за даними 1901 року - один священник припадає на 588 жителів.

Кількість посвячень у сан сягає максимальних значень під час Реставрації, Другої Імперії (1753 посвячення 1868 року): потім настає спад після проголошення відокремлення Церкви від держави. Соціально-професійне походження священників характеризується зменшенням кількості вихідців із дворянських та буржуазних сімей.

високим рівнем представництва у цьому соціальному прошарку ремісників та крамарів і особливо збільшенням кількості священників - вихідців із сільської місцевості: "селяни у митрах" (Гуссе, Був'є), у 40-х роках ХІХ століття вперше стають єпископами. Це духовенство здобуває освіту, головним чином, у семінаріях: під час тривалого навчання (до 25 років) основна увага приділяється виявленню набожності та набуттю навичок священнослужителя, а вже потім - знанням, які стосуються цілковито "клерикальної науки", яка є чужою сучасній культурі: теологія догмату й моралі, літургія, проповідництво та катехеза; вивчення латини, тлумачення (екзегеза) та історія лише згодом запроваджуються в духовних семінаріях Франції.

Французький єпископат ХІХ століття постає досить компетентним та сумлінним, але розрізненим. Радше, можна було вести мову про існування єпископів, аніж про єпископат. У Франції 1802 року нараховувалося 60 єпархій; починаючи з 1822 року і до кінця століття їх кількість зростає до 80. Склад єпископату у плані соціального походження свідчить про повільний процес демократизації (теза Жака-Олів'є Будона).

Найбільша кількість вихідців із дворянських кіл спостерігається за часів Імперії (47,1%) та Реставрації (59,6%), із буржуазного середовища (41%) - під час "Липневої монархії", малої буржуазії (41,5%) - за Третьої Республіки, селянства (16,7%) - за "Липневої монархії".

Члени цього єпископату були людьми освіченими і мали добру інтелектуальну підготовку. Вони - чудові керівники, але серед них мало було теологів та "мислителів". Лише одного з них канонізовано.

Відродження орденів - найдивовижніше явище, притаманне рехристиянізації Франції у ХІХ столітті. Вороже ставлення до "чорного" духовенства - характерне для традиційного антиклерикалізму після середньовіччя: монахів звинувачують у лінощах, нестриманості в їжі, пияцтві, оргіях... Критика доби Просвітництва ще більше загострює нападки на ченців, заявляючи про їхню непотрібність суспільству (непотрібність молитви), а також небезпеку для держави; вона відкидає обітницю (людина не може відмовлятися від власної свободи). Єзуїти зникають із Франції 1764 року, і на якийсь час їх приймає в Росії Катерина Друга. Революція їх винищує. Бонапарт виявляє до них ворожість, за винятком "корисних" орденів (лікарні, викладачі, місіонери).

Розвиток подій у ХІХ столітті призводить до відродження старого у новому вигляді; "релігійний романтизм" ХІХ століття та християн-

ське середньовіччя; реабілітація усамітнення та молитви; новий статус монастирів в умовах індустріального буржуазного суспільства: притулок миру та місце для духовного відродження. Зростання кількості монахів просто вражає: 18 000 осіб 1861 року (з них 13 000 - викладачі), 30 тисяч 1878 року (з них 20 000 - викладачі). Ордені трапістів, єзуїтів відновлені 1814 року за наказом Папи Пія VII, за час Липневої монархії відроджуються бенедиктинці (отець Проспер Геранже, Солезм, 1837 рік) та домініканці (Анрі Лакордер, 1841 рік. Конференція у Соборі Паризької Богоматері). 1900 року на кожних 4 місіонери в усьому світі припадає три французи.

Поширення жіночих релігійних конгрегацій ще дивовижніше. Жінки та католицизм: нові стосунки. Будучи обмеженими у своїх юридичних правах, жінки набувають дедалі більшої суспільної ролі. Життя сестер серед мирян; здійснення професійної діяльності під наглядом; два "головних соціальних замовлення": виховання дівчаток і благодійництво; специфічна релігійна вимога: присвячення життя служінню Богу та обітниці; велика залежність від чоловіків: єпископ, священик, сповідник. Бурхливий розвиток: 7 500 "сестер, які живуть серед мирян" у 1789 році (на 55 тисяч черниць); 13 000 сестер 1800 року (вони краще пережили революційний шок, скоріше його долають); 130 тисяч - 1880 року; 400 нових конгрегацій.

Матеріальний аспект рехристианізації полягає, насамперед, у поступовому поліпшенні становища церковнослужителів (однак кюре все ще залишається маловпливовою особою на селі), а також у спорудженні нових та відбудові старих церков. Держава реставрує собори, а тим часом нового життя набуває естетика "християнського середньовіччя" у романтичних творах Вальтера Скотта й Віктора Гюго - історія Огюстена Тьєррі та Жюля Мішле (саме у цей час Жанна Д'Арк стає національною героїнею) або в "середньовічній археології" архітектора Віолле-ле-Дюк, який працює над реставрацією Собору Паризької Богоматері та базилікою Везле. Близько половини всіх парафіяльних церков Франції реставровано чи реконструйовано - на початку століття - у неокласичному стилі, а потім, починаючи з 40-х років - у неоготичному та неороманському: смак надихається середньовіччям (хоча й дуже віддалено), що є знаковою добою в історії християнства, але перспективи пасторальні, в центрі інтер'єру знову опиняється головний вівтар, зникають прилеглі каплиці; священик, проповідь, святкування евхаристії відбувається на очах у віруючих. Такої кількості церков у

Франції не зводили від самої доби "білої мантії церков" XI-XII століть.

Культурний, духовний та інтелектуальний аспект рехристиянізації надають цій останній власного "стилю" і "тону", які відповідають стилю і тону XIX століття.

Період революційної дехристиянізації відзначився спрощенням культу на користь розвитку священних обрядів, зокрема євхаристії. Ядро релігійної практики католиків Франції складають сім основних триєдиних обрядів: хрещення як знак, що залишається в людині назавжди і знаменує наділення її ім'ям та супроводження новонародженого в житті його духовними батьками (хрещеним батьком та хрещеною матір'ю); конфірмація або миропомазання як поновлення обітниць, даної в момент хрещення, перед лицем єпископа; сповідь як виконання заповідей Господа та Церкви, насамперед, у духовному житті, а також у господарстві (надання позик під відсотки, повернення боргів тощо), суспільному або статевому житті (6 та 9 заповіді; зокрема, розвиток практики контрацепції, в якій Франція є піонером серед країн Європи); причастя як фундаментальний обряд у житті християнина, вияв його належності до Церкви (Великоднє причастя; вступ у доросле життя, згодом - причастя дітей за велінням Папи Пія X, згідно з його декретом "Куам сингуларі" від 8 серпня 1911 року); шлюб як обряд, що будується на взаємній згоді двох родин; соборування як обряд останнього причастя душі в контексті крайньої драматизації "останніх хвилин" (рай, пекло та чистилище), нарешті, посвячення в сан священників як властивий лише їм обряд наділення духовною владою, що має незворотний характер: "священик назавжди".

Присутність на недільній месі багатолюдна, як цього й вимагає латинська літургія **собору Тридцяти**. Літургія постійно наголошує на тимчасовому характері існування людини: найбільші християнські свята (Різдво, Великдень, Вознесіння, Трійця, Поминання мертвих); свята Діви Марії, пости, свята різних святих; але також наголошує і на значенні навколишнього середовища; сільськогосподарські обряди; процесії в містах та місії.

Рехристиянізація також явище духовне. Ми спостерігаємо "повернення церковних святинь" у багатьох аспектах: передача реліквій, що їх переховували під час революції, відновлення практики відвідання святих місць або паломництва; феномени явлення віруючим Діви Марії, які збирають натовпи народу біля тих, хто бачив її (діти або пастухи). Завдяки одному з таких явищ м. Лурд стало першим у Франції за кількістю відвідувань паломниками

(мільйон 1900 року, з яких сто тисяч людей були хворими). Культ Діви Марії, без сумніву, сягнув свого апогею у Франції протягом другої половини XIX століття. Культ Святого серця виражає набожність, в основі якої - самопожертва та спокутування гріхів: базиліка Сакре-Кер знайде своє місце на паризькому пагорбі Монмартр 1871 року. Культ святих зазнає нового розвитку після революційної деструкції: він поєднує як традиційних, так і нових святих. Нарешті, соціальне значення католицизму протиставляється індивідуалістичному лібералізму еліт: її підсилює видана 1891 року енцикліка Папи Леона XIII "Рерум Новарум", присвячена робітничому питанню.

Рехристиянізація також торкається інтелектуального поля, особливо під час двох визначних моментів: романтичний період першої половини XIX століття, та період непримиренності другої половини XIX століття. Внаслідок публікації праці "Геній християнства" (1802 р.) Шатобріана, нове покоління інтелектуалів-католиків різко пориває із філософією Просвітництва, протиставляючи традицію народів індивідуальному розуму, почуття - іронії, історію - універсалізму, прославляючи християнське середньовіччя з усіма його джерелами християнської поетики та естетики; цей романтизм у Франції, на відміну від Німеччини, не є реакційним, а навпаки - відкритим різним новим течіям, ліберальним - на чолі з Монтамбером та Лак Ордером, соціальним - на чолі з Ламенне. Період непримиренності, навпаки, знаменує відхід від домінуючої наприкінці XIX століття сцієнтистської, позитивістської та республіканської ідеології, називаючи її "загальними місцями" ситої міщанської буржуазії. Представники її інтелігенції, більшість з яких щойно прийняла віру (Луї Вело, Леон Блуа, Юїсман, Клодель, Пегі) охоче використовують сарказм та прокляття; нині вони - відомі письменники, але в національній культурі мають другорядне значення.

Процес рехристиянізації, представлений тут у вигляді короткого резюме, вимальовує доволі широкі й чіткі контури. Відомо також, що цей процес супроводжувався у Франції впродовж усього XIX століття численними випадками тиску та конфліктів у галузі освіти, філософії, моралі та політики, наслідком чого стало прийняття 1905 року закону про відокремлення Церкви від держави. Отже, тепер ми хотіли б зрозуміти, який зв'язок існує між відокремленням від Церкви держави та процесами дехристиянізації та рехристиянізації.

3. Закон про відокремлення від Церкви держави: новий статус віруючого у французькому суспільстві

Спробуємо проаналізувати, до якої міри зусилля з рехристиянізації, про які я вам розповів, дали свої плоди. Наскільки регулярно люди виконують церковні обряди, ось ключове питання, яке постає перед релігією в ХІХ столітті. Саме тоді з'являється термін "практику ючий католик", тобто католик, якого хрестили і який ходить до церкви, а також причащається на страсному тижні і робить це регулярно ("ревний католик"), або тільки час від часу. Багато католиків у цей період не є "практикуючими", тобто не ходять до церкви.

Нова дисципліна "релігійна соціологія" зробила спробу у 1930-1970 роках дати відповідь на запитання, які стосуються практики церковних обрядів щодо представників різних конфесій. Були складені карти практики церковних обрядів католиків у Франції з 1947 по 1976 роки; потім історики зробили спробу заглибитися далі в історію, використовуючи статистичні дані, збережені в архівних документах. Результати виявилися доволі логічними: у 1800 - 1970 роках чітко можна виділити території, де мешкали ревні католики (це околиці країни - захід, північ, схід, гірський масив на півдні та південно-західний регіон), території, населення яких характеризується більш-менш байдужим або конформістським ставленням до релігії (коли людина відвідує церкву лише під час великих свят, або визначних подій у житті), а також так звані "пустелі християнства" (кілька сільських районів на півночі та в центрі Франції; деякі робітничі квартали та периферія великих міст). Різниця стає відчутною ще до 1914 року: у першому випадку - усі жінки та більшість чоловіків (жінки завжди і всюди є набожнішими, ніж чоловіки), у другому - майже нікого серед дорослих чоловіків і, подекуди, лише одна з десяти жінок. Соціальний аналіз дає менш чітку картину: селяни, робітники, середній клас, буржуазія поведуться по-різному, навіть робітники великих міст та деякі соціальні групи (вчителі, лікарі) перед 1914 роком виявляють байдуже ставлення до церковних обрядів.

Отже, чи була рехристиянізація ХІХ століття в цілому лише невдалою спробою? Ні в якому разі, адже вона зробила можливим, невдовзі після р еволюції, відновлення церковних обрядів та повернення до життя культових закладів, а відтак - і передачу знань Євангелії народів та соціальним елітам. У цьому відношенні потрібно згадати активну роль протестантської меншості (2 відсотки

населення), які подорожу вали з місіями та виступали з проповідями, часто-густо конфліктували з ієрархами католицизму. Християнство знову здобуло доволі швидко після терору, свій колишній статус "релігії переважної більшості громадян Франції".

Єдине, що зникло назавжди, - це союз політики та релігії, а також одностанійність релігійної поведінки віруючих.

У політичному плані Католицька Церква у Франції віддавна мріяла знайти опору в особі сильної держави-захисниці, в особі "християнського князя". У політичній історії ХІХ століття цей проект був реалізований двічі - між 1814 та 1830 роками, під час реставрації династії Бурбонів, які утворили свій уряд на засадах "союзу трону та вівтаря", потім із 1851 по 1859 роки, з політичних причин, коли імператор Наполеон ІІІ знайшов підтримку з боку Церкви після свого державного перевороту. Але поняття "державної релігії", відновлене 1814 року, остаточно зникає після 1830 року. Починаючи з 80-х років ХІХ століття, школа та суспільство стають світськими. Такого не спостерігається ніде у Європі. Викладання предмета релігії забороняється у державних школах, викладачів, які мають статус священика, звільняють. Із державних установ прибирають релігійні символи; молитви від імені держави скасовуються; цвинтарі влаштовуються один біля одного незалежно од віри померлих; знову дозволяються розлучення; семінаристи повинні служити у війську. Починаючи з 1900 року, конкордату більше не існує, адже більше не існує й угоди між Церквою та державою. 1904 року Франція припиняє стосунки зі Святим Престолом і 1905 року офіційно скасовує конкордат шляхом прийняття Закону про відділення Церкви від держави, який проголошує у двох перших статтях: *"Стаття 1: Республіка забезпечує свободу совісті. Вона гарантує вільне сповідання будь-якої релігії. Стаття 2: Республіка не визнає жодної з релігій, не оплачує і не субсидує її установ та її служителів"*. Закон про відокремлення від Церкви держави остаточно приречує на зникнення "християнську політику" у державній сфері, яка вже зазнала нищівних ударів революції разом із падінням старого режиму.

Папа, єпископи та віруючі 1905 року жорстко виступили проти цього закону, який був ухвалений, щоправда, в дусі відвертої ворожості щодо католицизму. Століття потому, у той час, коли французькі історики готуються до святкування річниці у вигляді колоквіумів, католики Франції, у своїй більшості, згодні із цим законом, а також із тим, що Франція є світською державою, яка

запровадила ліберальний режим як "юридичне вираження свободи віросповідання". У цьому відношенні режим конкордату поставив католиків перед фактом існування конфесійного розмаїття (католицизм, протестантизм, юдаїзм; сьогодні - іслам, друга релігія у Франції за кількістю віруючих). Дедалі більша індивідуалізація релігійної поведінки спричинила порушення єдиних колись норм; незгода з державою, яка траплялася частіше, ніж згода, навчила католиків розраховувати лише на власні права та сили. Чи не є це нагодою перевірити справедливість прислів'я : "Немає лиха без добра?"

Переклад із французької Олени САЇНОЇ